

УДК 94 (47+477) «1921/1925»

ВЗАЄМОДІЯ МІЖНАРОДНИХ ФІЛАНТРОПІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ВЛАДИ (1921-1925 рр.)

Тимур Михайловський

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: timur@mikhaylovskiy.com

Суха весна 1921 р. та невдачі із соціалістичними експериментами на селі вже у лютому підказали більшовицькому урядові про можливі труднощі у сільському господарстві. Це привело до створення першого урядового органу до завдань якого входила організація допомоги постраждалим селянським господарствам.

17 лютого 1921 р. ВЦВК РСФРР, не оголошуючи офіційно про катастрофічне становище на селі, створює першу надзвичайну організацію – *Комісію допомоги сільському населенню, яке постраждало від неврожаю 1920 р.* Особливо важкою була визнана ситуація у Рязанській, Калузькій, Орловській, Тульській і Царіцинській губерніях [1]. Діяльність даної Комісії поширилася лише на ці території. Недорід і тяжке становище інших регіонів Центральної та Південної Росії до уваги не бралися. Кілька місяців центральний уряд не поширював інформацію про голод у країні і до липня 1921 р. Москва вперто відмовлялася офіційно визнати факт масового голоду.

Натомість у середині 1921 р. природний катаклізм охопив ослаблене селянське господарство найбагатших зернових районів РСФРР та УСРР. Усе це змушувало більш організовано діяти у боротьбі з лихом, що спонукало до створення нових органів, яким ставилися різноманітні завдання серед яких було й отримання дружньої допомоги від робітників західних країн.

Постановою ВЦВК від 18 липня 1921 р. лютнева Комісія була реорганізована у *Всеросійську Центральну Комісію допомоги голодуючим* – ЦК Допгол (Помгол), якій було «надано права вищої Комісії щодо об'єднання й узгодження діяльності Комісаріатів і всіх радянських установ щодо боротьби з голодом, як у центрі, так і на місцях» [2], головою якої 21 липня призначається М.І. Калінін.

В її завдання входила організація та **координація діяльності всіх державних і громадських установ та організацій із закордонними організаціями** у галузі боротьби з

голодом, яка охопила території радянських республік. ЦК Допгол встановлювала потреби голодуючих районів, визначала основні заходи різних відомств, установ та організацій допомоги голодуючим, вишукувала кошти, контролювала та координувала хід роботи з надання допомоги голодуючим.

Для підтримки безпосереднього зв'язку з міжнародними організаціями в ЦК Допгол було створено Закордонний відділ, який вів листування з представниками закордонних організацій, збирав та упорядковував статистичну інформацію (відомості про кількість і розподіл прибулих вантажів, медичної та фінансової допомоги тощо), підтримував зв'язок з тих самих питань з центральними та місцевими установами й організаціями; робив огляди бюлетенів зарубіжної преси про голод у радянських республіках і т.д.

Загалом Закордонний відділ ЦК Допгол ВЦВК діяв у наступних напрямках:

- а) координація та направлення помголівської діяльності Повпредів РСФРР за кордоном;
- б) об'єднання та направлення діяльності наркоматів і центральних установ республіки з питань, пов'язаних із закордонною допомогою;
- в) участь у закордонних конференціях із закликом про допомогу голодуючим;
- г) контроль за роботою Міжвідомчої комісії при ЦК Допгол ВЦВК для зв'язку із закордонними робітничими організаціями у галузі виробничої допомоги Росії;
- д) координація та направлення діяльності Повноважного Представництва уряду РСФРР при усіх закордонних організаціях допомоги;
- е) інформаційна політика та агітація щодо закордонної допомоги [3].

29 червня 1921 р. при ВУЦВК постановою Президії також було засновано *Комісію допомоги населенню, що постраждало від неврожаю*, яка 29 липня 1921 р. рішенням Політбюро ЦК КП(б)У була реорганізована у *Центральну комісію допомоги голодуючим при ВУЦВК* на чолі з Г.І. Петровським. 18 серпня 1921 р.

Політбюро ЦК КП(б)У затвердило рішення про організацію Всеукраїнської та губернських комітетів допомоги голодуючим при виконках рад [4].

Паралельно почали створюватися губернські комітети. Так, наприклад, 27 липня 1921 р. було організовано *Миколаївський губернський комітет допомоги голодуючим* на чолі з А. Сафроновим [5]. Ймовіріше за все у цей же час було створено й Одеський губкомдопгол. До складу губернських комісій входили представники губвиконкому, губпродкому, губвідділу праці, губземуправління, губздороввідділу, губсобесу, губпрофради, губкому, губвоенкомісії, губполітпросвіти, губвно й уповноваженого ВУЦВК з поліпшення побуту дітей. Для постійної роботи призначалася президія у складі 4-х членів із представників губвиконкому, губкому, губпрофради [6].

Згідно з постановою ВУЦВК від 13 вересня 1921 р. в УСРР також організовували волосні та сільські комітети: перші – за участі делегатів волосного виконкому, комітету та парткому КП(б)У, другі – від сількому, сільвиконкому й одного представника від сільського сходу [7].

Після звернення М. Горького 13 липня 1921 р. до народів Європи й Америки із закликом надання допомоги голодуючим Росії. У відповідь відгукнулися Герберт Гувер, який запропонував допомогу від АРА, та Фрітгоф Нансен, який узяв на себе організацію допомоги від країн Європи та був обраний верховним комісаром Міжнародного комітету допомоги Росії (МКДР).

Протягом другої половини серпня 1921 р. відбулися попередні перемовини та були підписані договори про умови надання допомоги й обов'язки сторін: з АРА – 20 серпня у Ризі та з Ф. Нансеном – 27 серпня 1921 р. у Москві (див. додатки А та Б).

Підписання зазначених договорів привело до значного розширення роботи по відносинам із зарубіжними організаціями допомоги, що спонукало вищу владу «у зв'язку з розвитком діяльності Американської адміністрації допомоги «АРА» на території РСФРР й у цілях узгодженості дій радянських органів, що стикаються з АРА» 3 жовтня 1921 р. виокремити роботу з АРА в окремий орган при урядові – *Повноважне представництво уряду РСФРР при Американській адміністрації допомоги* та призначити на його чолі досвідченого чекіста Олександра Володимировича Ейдука, а його попередника Іоганна Юрійовича Пальмера, який до цього курував практичний зв'язок Допголу з міжнародними організаціями, призна-

чили заступником [8].

7 грудня 1921 р. даний орган було перетворено у *Повноважне представництво уряду РСФРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим*, із збереженням керівництва. Працювало у взаємодії із Закордонним відділом ЦК Допгол, займалося переговорами з закордонними організаціями, підготовкою до підписання договорів та угод з ними, координацією діяльності закордонних організацій і контролем за цією діяльністю, реалізацією допомоги закордонних організацій, вирішенням конфліктів між закордонними організаціями та радянськими установами й організаціями на місцях [9].

Оскільки УСРР, на думку російського уряду, не претендувала на великі обсяги іноземної допомоги, то усі міжнародні зв'язки здійснювалися через московський центр і ЦК Допгол ВУЦВК.

Натомість у кінці 1921 р. АРА, Місія Нансена та Джойнт зацікавилися ситуацією на українських землях і вирішили організувати допомогу й у південноукраїнських губерніях. У листопаді 1921 р. до Харкова прибули посланці АРА Френк Альфред Голдер і Лінкольн Хатчинсон (за радянською пресою – Гудчинсон), які мали намір відвідати регіони найбільш вражені голодом – Одеську та Запорізьку губернії. Вже 9 грудня 1921 р. з Москви до Одеси приїхала місія АРА на чолі з Джоном Г. Хайнесом [10].

Контактування представників АРА з радянськими органами влади й управління в Одесі відбувалося винятково через створений постановою ВУЦВК від 28 квітня 1921 р. «Про уповноважених НКЗС на території УСРР, у містах – Києві й Одесі» апарат *Уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі* М. Южного, який тримав тісний зв'язок з Одеською ГубНК (див. детальніше статтю О.П. Тригуба [11]). Так, коли Дж. Хайнес прибув до Одеси та з'явився до Голови губвиконкому, той відправив його відразу до Уповноваженого НКЗС. У своїй таємній доповідній записці від 27 грудня 1921 р. М. Южний зазначав, що діяльність представників АРА відбувається під неусипним контролем з боку працівників та агентів Управління Уповноваженого НКЗС [12].

Починаючи з 31 грудня 1921 р. (укладання договору УСРР з Місією Нансена) допомогти голодуючій Україні виявили бажання десятки європейських та американських благодійних організацій. У зв'язку з цим 15 лютого 1922 р. приймається рішення ВУЦВК «Про роботу іноземних організацій допомоги голодуючим», за яким загальний нагляд за виконанням дого-

ворів уряду республіки з іноземними організаціями було покладено на ЦК допомоги голодуючим при ВУЦВК. Для допомоги цим організаціям і здійснення їх зв'язку з державними та громадськими організаціями УСРР ухвалено створити *Уповноважене Представництво УСРР для іноземних організацій допомоги голодуючим України*. Уповноваженим представником було призначено начальника Економічного управління ВУНК Костянтина Михайловича Артамонова, а його заступником – колишнього командира інтернаціональної бригади РСЧА Київщини Юліана Семеновича Башковича, які приступили до виконання своїх зобов'язань 22 лютого 1922 р. [13].

Одночасно (15 лютого) у Москві ВЦВК приймає постанову про перейменування апарату Повпреда у *Повноважене представництво урядів РРФСР і УРСР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим*, що було пов'язано, на нашу думку, з тим, щоб не втрачати контроль над діяльністю міжнародних організацій і на українських територіях, які відзначалися значними обсягами. До того ж Повпред у Москві отримував право підписувати договори з МО і від імені УСРР. Користуючись цим рішенням, Повноважений представник уряду РСФРР при закордонних організаціях О.В. Ейдук направив до Одеси свого представника Студенікіна, який приступив до роботи на початку березня 1922 р. без узгодження з українським керівництвом [14].

Протягом 15 лютого – 20 березня 1922 р. було організовано апарат Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим. У структурі центрального апарату було створено канцелярію, розрахунково-господарчий відділ і комендатуру. Наказом № 3 від 20 березня 1922 р. було призначено Уповноважених у південних губерніях: Запорізькій – Павло Ілліч Табаков (з 15 березня) і Миколаївській – Олександр Львович Капустянський [15].

Отже на кінець березня 1922 р. на Півдні України діяло три Уповноважених: по Миколаївській, Запорізькій і Одеській губерніях [16]. Про попередній досвід роботи цих осіб на сьогодні відомо небагато. Єдиним, про минуле якого згадується у переглянутих документах, є О. Капустянський, якого Ю. Башкович характеризує наступним чином: «Вміння ставити взаємини, солідний авторитет, організаційні здібності й орієнтація в обстановці – ось відмінні риси роботи тов. Капустянського. До роботи у Представництві тов. Капустянський обіймав наступні відповідальні посади: Начальник

планового постачання Определкомюзапфронту (можливо – Одеського представництва Комітету південно-західного фронту. – *Т.М.*), особливо уповноваженого Управління особливих відділів південного та південно-західного фронтів і Цупчрезкома (Центральне Управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами за посадою. – *Т.М.*), Завідувача Секретно-оперативним відділом і врид (тимчасово виконуючий обов'язки. – *Т.М.*) Голови Київської губчека, Члена Надзвичайної Комісії з експорту зовнішторгу і т.д.» [17]. Тобто це була людина, яка мала значний досвід роботи у підрозділах ВУНК, що ще раз підтверджує тезу про те, що як уповноважені НКЗС, так і уповноважені по роботі із закордонними організаціями були здебільшого були вихідцями з органів ВНК-ВУНК, або ж кадровими військовими, які діяли у тісному контакті з органами НК-ДПУ.

Згідно загальної інструкції для районних (місцевих) уповноважених, підготовлених Повпредом Ю. Башковичем, на них поклалися наступні обов'язки:

1. Прийом представників закордонних організацій з їх продовольством та іншими вантажами на місцях роботи, з облаштування складів і розподільчих баз, пошук житлових помешкань представникам міжнародних організацій, а також приміщень для контор;

2. Обладнання районних і повітових баз постачання, кухонь і харчувальних пунктів, встановлення порядку їх обслуговування місцевими «радянськими та громадськими силами» у повній узгодженості з представниками міжнародних організацій;

3. Облік усіх потреб голодуючого населення району та пошуки найкращих способів допомоги тими засобами, які представлялися іноземними організаціями допомоги;

4. Залучення місцевого населення до всебічного сприяння та полегшення роботи закордонних представників;

5. Використання усього технічного й організаційного апарату усіх органів радянської влади та громадських організацій для усебічного полегшення, покращення та розвитку діяльності закордонної допомоги голодуючим у ввіреному районі;

6. Оберегання усіх прав і переваг представників закордонних організацій допомоги голодуючим і співробітників, що слідували із зобов'язань прийнятих по договорам Уряду УСРР з цими організаціями;

7. Посередництво з метою прискорення та усебічного сприяння роботі закордонної до-

помоги голодуючим між ними й усіма органами радянської влади, громадськими організаціями та приватними громадянами у всіх їх взаємовідносинах;

8. Узгодження усіх інструкцій і розпоряджень, що торкаються розпорядку та ведення роботи в установах і пунктах закордонної допомоги голодуючим з принципами роботи цих організацій, які покладені в основу та відповідають духу договірних угод радянського уряду з цими організаціями;

9. Регулярне, точне та вичерпне освідомлення головного управління Повпреда УСРР про хід робіт кожної закордонної організації, про всі дефекти та перепони, які зустрічалися у процесі роботи та усіх непорозуміннях і тертях, що могли зустрітися у процесі роботи;

10. «Особливим обов'язком» Уповноважених було оберігання та нагляд за радянською охороною усіх вантажів закордонних організацій допомоги голодуючих як на залізничних, так і водних і гужових дорогах свого району та всемірний пошук засобів надання допомоги представникам закордонних організацій для швидшого та раціонального використання прибулих предметів допомоги;

11. Уповноважені на місцях «завжди й у всьому повинні пам'ятати та мати на увазі, що вони, являючись уповноваженими Повпреда УСРР на місцях, зобов'язані самою найсуворішою відповідальністю за кожний свій крок у роботі, за максимальне полегшення роботи представникам закордонних організацій і за продуктивність усієї роботи цих представників, оскільки вона залежить від організаційного сприяння їм і надання технічних засобів до їх послуг»;

12. Уповноважені несли відповідальність перед урядом УСРР за успішність роботи закордонних організацій допомоги голодуючим на місцях і за прийняття усіх заходів законного сприяння цим організаціям;

13. Уповноважений повинен був надавати детальну щомісячну звітність про використання фінансових і матеріальних засобів, наданих у розпорядження [18].

Отже ми бачимо, що місцевий уповноважений ніс усю відповідальність як за комунікативну частину (середня ланка між представником міжнародних організацій та будь-якої радянською організацією), так і за організаційну (облаштування продбаз, кухонь, їдалень тощо).

Не дивлячись на створення окремого інституту Уповноважених по роботі з іноземними організаціями, Уповноважені НКЗС УСРР в

Одесі продовжували утримувати зв'язок з іноземними організаціями, про що свідчать доповідні записки до НКЗС по роботі з іноземними організаціями Уповноваженого НКЗС в Одесі Миколи Любченка (відомий український прозаїк і журналіст, працював Уповноваженим близько лютого-липня 1922 р.) й активне листування з АРА протягом серпня-вересня 1922 р. Уповноваженого С. Козюри, обґрунтовуючи це тим, що «жодна з установ, організацій чи осіб не повинна безпосередньо звертатися до іноземних представництв, установ чи іноземців з питань, що входять до компетенції НКЗС, окрім Уповноваженого НКЗС в Одесі» [19].

Протягом другої половини 1922 р. відбувалися постійні зміни як у структурі апарату, так і в особистостях Уповноважених по роботі із закордонними організаціями. З червня 1922 р. обов'язки Уповноваженого представника по УСРР став виконувати Ю. Башкович, якого офіційно було затверджено на засіданні ВУЦВК 16 серпня того ж року [20].

Щодо Одеси, то місцеві Уповноважені відзначилися плінністю кадрів, яка була пов'язана з казнокрадством і корупційними скандалами. Вже 15 травня 1922 р. Начальник Особливого відділу ДПУ у Миколаєві Тимофеев телеграфував Уповпреду К. Артамонову: «Рекомендую відкликати Вашого представника [в] Одесі Студенікіна, який не користується авторитетом [і] повагою американців. Студенікін не поставив належним чином роботу, не проводить Ваших спеціальних завдань у всьому, невідповідність Студенікіна впливає на роботу [у] Миколаєві, де доводиться завойовувати становище, бо місцева АРА підпорядкована Одеській. Просив би [в] інтересах справи поміняти місцями Студенікіна і Капустянського. Останній взяв потрібний тон, здатний підпорядкувати районну роботу АРА усім вказівкам уряду» [21]. Окрім того зі сторони Студенікіна було допущено велику недостачу.

Додаткового напруження до відносин АРА з Уповноваженим в Одесі став американсько-радянський інцидент, пов'язаний з арештом американських представників АРА в Одесі. Згідно договору між АРА та РСФРР та АРА й УСРР (які практично ідентичні) у § 1 радянська влада гарантували «повну свободу та захист» американському персоналу АРА [22], то відповідно жоден американець не міг бути заарештований органами влади. Натомість Студенікіним у червні 1922 р. були на короткий час заарештовані американці Кенан (Kernan) і Браун (Brown). До цього й у подальшому між

Дж. Хайнесом, окружним керівником АРА, та Студенікіним постійно виникали конфлікти, взаємні звинувачення тощо, про які вони повідомляли центральну владу з вимогами звільнення один одного. Як повідомляє американський дослідник Б.М. Патенауд «Студенікін використовував будь-яку нагоду для скарг щодо АРА... просячи негайного відкликання Хайнеса» [23].

Останньою крапкою до звільнення Студенікіна стало те, що «одеський інцидент» вийшов на вищий рівень, коли при обговоренні подальших американсько-радянських відносин посланець Президента У. Гардінга губернатор Дж. Гудріч розповів про нього Л. Каменеву (дружина якого, Ольга Каменєва, очолювала зарубіжний відділ Допголу). Л. Каменєв пообіцяв, що це було останнім інцидентом, поскаржившись на непорозуміння між центром і периферією [24]. Відповідно доля Студенікіна, як уповпреда, була вирішена.

У серпні 1922 р. Студенікіна змінює Ян Янович Валлескалн, але йому довелося недовго працювати й у жовтні його було відкликано до Москви. Необхідно відзначити, що усі призначення на посаду Уповноваженого в Одесі відбувалися з Москви, безпосередньо Уповпредом РСФРР, не радячись з українським керівництвом. Так, 16 жовтня 1922 р. Ю. Башкович направив Заступнику Уповпреда РСФРР К.І. Ландеру подання, де рекомендував після об'єднання Миколаївської й Одеської губерній (15 жовтня) в єдину Одеську призначити Уповноваженим в Одесі О. Капустянського, який «з усіх Уповноважених в Україні є найбільш відповідним своєму призначенню і під час роботи у Миколаївській губернії показав значні спеціальні здібності. Постановка і характер роботи Уповпредства у ввіреному йому районі не залишає бажати нічого кращого» [25]. Не дивлячись на таку позитивну характеристику, 28 жовтня 1922 р. К. Ландер призначив до Одеси Іустина Антоновича Валюкаса, як «вельми відповідального і випробуваного товариша, який працює зі мною з початку діяльності Представництва» [26]. Як і попередні Уповпреди в Одесі, з портових операцій І. Валюкас підпорядковувався безпосередньо Москві, а щодо харчування Одеської губернії, то узгоджував свої дії з Харковом.

Інколи накази Москви йшли у розріз з подіями, що відбувалися в Україні. Наприклад 2 вересня 1922 р. Уповпред в Одесі отримав припис Управління Повпреда уряду РСФРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим Булле про реорганізацію апарату

Повпреда та звільнення усіх співробітників по Одеському району із залишенням 2-3 осіб [27], але при цьому реорганізація українського апарату Допгол відбулася лише у другій половині жовтня – початку листопада 1922 р.

У серпні 1922 р. вище керівництво у Москві вирішило, що голод поборено і необхідно переходити до боротьби з наслідками голоду, де головним завданням вбачалося відновлення сільського господарства. Для керівництва даною роботою Постановою президії ВЦВК від 7 вересня 1922 р. було створено взамін Помголу *Центральну комісію при ВЦВК по боротьбі з наслідками голоду* (Наслідгол) [28]. Головою залишено М.І. Калініна, заступниками призначено Ол-дра Мик. Винокурова та П.Г. Смидовича, закордонним відділом, що керував допомогою роботою міжнародних організацій, продовжила керувати О. Каменєва. Комісія розпочала свою діяльність з 15 жовтня 1922 р. До її завдань входили координація та керівництво діяльністю радянських центральних і місцевих установ та організацій, а також закордонних організацій по ліквідації наслідків голоду; сприяння відновленню та розвитку сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у районах, постраждалих від голоду, надання допомоги малозабезпеченим категоріям населення цих районів [29].

18 жовтня 1922 р. ВУЦВК «у згоді з постановою ВЦВК про ліквідацію ЦКДГ та її місцевих органів від 7-го вересня 1922 року» прийняв постанову «Про Ц.К.Д.Г.» згідно якої Центральна Комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК та її місцеві органи розпускалися з 1 листопада 1922 р. Замість Допголу створювалася Комісія з ліквідації наслідків голоду (Наслідгол) у складі трьох осіб: Г.І. Петровського, А.В. Іванова та Г.А. Баткіса [30].

Завданнями Наслідголу визначалися наступні:

1. Сприяння відновленню зруйнованого сільського господарства та промисловості й допомога постраждалим робітникам;
2. Сприяння відновленню сільського господарства здійснювалося переважно у постраждалих від голоду районах;
3. Допомога інвалідам війни, праці та голоду і безпритульним дітям здійснювалася, у першу чергу, у постраждалих від голоду районах, потім у благополучних;
4. Закордонна допомога, у першу чергу, надавалася постраждалим від голоду районам, у другу – благополучним, залишаючись центра-

лізованою;

5. У благополучних районах Наслідгол повинен був збирати пожертви, відрахувань тощо для боротьби з наслідками голоду, утримання установ Наслідгол (дитячих, біженців тощо), допомогу місцевим інвалідам і безпритульним дітям, сприяючи відновленню зруйнованого господарства на місцях за дозволом ЦК Наслідгол [31].

При цьому Комісії Наслідгол у постраждалих від голоду районах утворювалися у вигляді міжвідомчих органів, а у благополучних – у вигляді відповідальних трійок при губвиконкомах [32].

Зміни торкалися й апарату Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим. 21 жовтня 1922 р. Ю. Башкович отримав від К. Ландера телеграму: «Ваші Уповноважені [у] губерніях, окрім Одеси, скасовуються. Взамін їх відповідні Наслідголи висувають одного члена Президії Наслідголу у справах іноземних організацій, який отримує від Вас директиви[, а про] роботу звітує перед Вами» [33]. У відповідь на цю телеграму Ю. Башкович направив клопотання про залишення хоча б ще одного Уповноваженого з обмеженим штатом (секретар і машиністка), який би обслуговував три губернії: Запорізьку, Катеринославську і Донецьку [34]. Ймовірно, що Москва погодилася з українським Повпредом, оскільки в архівній справі зустрічаються звітні документи від Уповноваженого представника з допомоги по Катеринославській губернії Скворцова за першу половину 1923 р. [35].

При Уповноважених на місцях (офіційна назва – Уповноважений РСФРР й УСРР по Одеському району) створювали повітові довіренні. До обов'язків останніх відносилося:

а) посередництво у відносинах усіх закордонних організацій на місцях з населенням, органами влади й усіма радянськими установами, проводячи свою роботу у тісному контакті з Наслідголом;

б) своєчасна доставка продуктів на місця харчування й їх правильне розподілення;

в) отримання від місцевих контор закордонних установ відомостей, пов'язаних з допомогою;

г) двічі на місяць (1 і 15 числа) направляти до Уповноваженого звіти по роботі закордонних організацій (по кожній окремо) із вказівкою кількості і роду вантажів, кількість їдалень, харчових пунктів, інтернатів тощо, кількість дітей і дорослих, що отримують допомогу й іншу інформацію [36].

На 1 січня 1923 р. до усіх повітів Одеської губернії було призначено 9 довірених Уповпреда, які займали різні посади у місцевих органах виконавчої влади й отже працювали фактично за сумісництвом. Голови повітових виконкомів: Одеський повіт – Ольгін, Тираспольський – Стрижак, Балтський – Гвоздецький (у червні вже фігурує Логвінов), Первомайський – Пашковський, Вознесенський – Михайлов; голови повітових Наслідголів: Єлисаветградський – Н. Мілюков, Миколаївський – А. Сафронов (у лютому 1923 р. його змінив Д. Шкреба), Херсонський – П.М. Карпенко і заступник голови Дніпровського повітового Наслідголу (Олешки) – Лінков [37].

Не дивлячись на реорганізації, проблеми у роботі апарату Уповноваженого по Одеському району залишилися. З цього приводу новопризначений І. Валюкас у доповіді К. Ландеру від 22 грудня 1922 р. зазначав, що «мої особисті бесіди з т. Валлескалном і безпосереднє ознайомлення з постановкою справи Уповпредства в Одесі, мене переконали, що хвороба цього апарату, початок якої було покладено т. Студенікіним, далеко ще не зжита, і що буде потрібен, ймовірно, досить тривалий час, коли всю цю вакханалію вдасться спрямувати у певне русло і приборкати закордонні апетити, що розігралися на сприятливому ґрунті – Студенікінському безладі» [38].

Про безлад у роботі Уповпреда в Одесі свідчить і доповідь інспектора-інструктора Колівіна для І. Валюкаса, де він, зокрема, зазначає: «Під час моїх розмов з працівниками повітів мені скрізь ставили одне і те ж питання, на яке я не знаходив, проте, прямої відповіді – після прочитання інструкцій мені говорили: «Де ж Ви були раніше зі своїми вказівками?» ...видно було, що люди працювали у п'їтьмах, не маючи навіть принципових вказівок з Одеси. Про Уповпреда не знали...» [39]. Отже рівень роботи Уповноваженого у масштабах губернії протягом 1922 року бажав кращого і здебільшого був досить незначним, обмежуючись Одесою й околицями.

У зв'язку з таким станом справ у березні 1923 р. почалася ревізія роботи І. Валюкаса, яка тривала до травня. У результаті перевірки були знайдені значні недостачі і фінансові махінації, що спонукало Уповноваженого 13 квітня передати справи по роботі із закордонними організаціями у ведення його заступника Л.К. Белевича. Даний скандал отримав у діловому листуванні чиновників умовну назву «Справа Валюкаса» і збентежив усе керівництво. Чутки про серйозні зловживання дійшли

до московського керівництва, яке надіслало запит Ю. Башковичу про події навколо особи Уповноваженого. У телеграмі від 24 квітня 1923 р. український Повпред відповів, що у «чесності Валюкаса не сумніваюся, вважаю злочинність [зі] сторони співробітників» [40].

Не дивлячись на такі завіряння розгляд справи затягувався й 11 червня 1923 р. К. Ландер направив чергову телеграму Ю. Башковичу: «Прийміть заходи через Петровського закінчити [у] терміновому порядку попереднє слідство [по] справі Валюкаса [в] Одесі для перепровадження всього матеріалу [у] Харків [на] розсуд прокурора УСРР. Моя думка[:] справа [в] Одесі розбиратися не повинна. [Про] вжите повідомте» [41]. І. Валюкаса було відкликано до Харкова і подальша доля його невідома.

20 червня 1923 р. Президія ВЦВК «беручи до уваги урожай хлібів у цьому році у голодуючих районах, а також майбутнє, у зв'язку з цим врожаєм, поліпшення продовольчого та господарського становища названих районів» прийняла рішення з 1 серпня 1923 року ліквідувати ЦК Наслідгол та її місцеві комітети. Майно та справи комітету були передані за належністю в Особливу секцію по відновленню сільського господарства, Комітету сприяння сільському господарству при ВЦВК, а також у Всеросійський Комітет допомоги інвалідам війни, хворим, пораненим; демобілізованим червоноармійцям і сім'ям осіб, які загинули на війні при ВЦВК та у Дитячу комісію при ВЦВК [42]. Аналогічне рішення 1 серпня 1923 р. прийняв і ВУЦВК [43].

Також було прийнято рішення ліквідувати з 1 серпня 1923 р. і *Повноважне представництво при всіх закордонних організаціях допомоги*, передавши його функції, а також майно закордонних організацій особливій секції при Всеросійському Комітеті сприяння сільському господарству [44]. Згідно з постановою секретаріату ЦК Наслідгол від 30 червня 1923 р. Представництво було оголошено розпущеним, про що і був виданий наказ Повноважного представника від 2 липня 1923 р. [45].

5 липня 1923 р. до Харкова прибула телеграма з розпорядженням ліквідувати до 15 липня й увесь апарат Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги із згортанням роботи на місцях [46]. Фактично ж робота Уповноважених продовжувалася до 1 серпня, у зв'язку з необхідністю передачі справ їх правонаступникам [47].

Робота з філантропічними організаціями

продовжилася і надалі, оскільки не дивлячись на певне подолання наслідків голоду та розрухи у республіках СРСР, низка організацій виявила бажання продовжити розбудову господарства у радянських республіках – Джойнт, Вереліф, Місія Ф. Нансена, Міжнародний союз допомоги дітям та інші.

З метою координації їх роботи, тобто «для об'єднання та направлення всіх видів іноземної допомоги радянським республікам і керівництва діяльністю закордонних радянських організацій допомоги» постановою Президії ЦВК СРСР 7 вересня 1923 р. було утворено *Комісію закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР*.

До Комісії увійшли представники Президії ЦВК СРСР, секції по відновленню сільського господарства при Комітеті сприяння сільському господарству при ВЦВК, диткомісії ВЦВК, постійної Комісії з сільськогосподарської та промислової імміграції при РПО СРСР (Рада праці й оборони СРСР), представники ВЦРПС (Всесоюзна центральна рада професійних спілок), наркоматів РСФФР: зовнішньої торгівлі, охорони здоров'я та землеробства. Очолювала Комісію Ольга Давидівна Каменєва.

17 квітня 1924 р. на засіданні Секретаріату ЦВК СРСР було затверджено Положення про Комісію закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР, на яку поклалися такі функції: легалізація закордонних організацій допомоги шляхом їх реєстрації, визначення умов їх роботи у СРСР, об'єднання та напрямок діяльності за кордоном всіх радянських організацій допомоги та координація цієї діяльності [48].

Для регулювання і керівництва діяльністю міжнародних організацій в УСРР при ВУЦВК на засіданні 9 жовтня 1923 р. було створено *Тимчасову Комісію закордонної допомоги* на чолі з членом Президії ВУЦВК Лобановим у складі представників: Особлива секція з відновлення сільського господарства при ВУЦВК – Тильман, ЦК Допомоги дітям – Сирота, Український Червоний хрест – Златковський [49].

Цілі та завдання Комісії досить чітко визначені у листі голови Комісії закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР О. Каменєвої до О. Тильмана: «Центральна Комісія [Закордонної допомоги], керуючись директивами, даними відповідними вищими інстанціями, укладає загальні договори із закордонними благодійними організаціями, встановлює основні принципи їх роботи, намічає райони для тієї чи іншої організації, погодившись з вищевказаними принциповими директивами, встановлює загальну суму витрат цих

закордонних організацій, домовляється про види допомоги та з відповідними Центральними наркоматами. Цей загальний договір пересилається ВУЦВК (оскільки та чи інша організація збирається працювати, частково або повністю, на Україні), а Тимчасова Комісія [ВУЦВК] виробляє конкретно план і райони, керуючись своїми місцевими особливостями і потребами, – і цей план направляється нам для остаточного закріплення твердої програми роботи» [50].

Не дивлячись на досить ефективну роботу міжнародних організацій в УСРР протягом другої половини 1923 – 1924 роках: допомога студентству (Європейська студентська допомога), розбудова єврейських колоній (Джойнт і Агро-Джойнт), підтримка інтернатів і закладів (Вереліф і МСПД), побудова експериментальної аграрної колонії (Місія Ф. Нансена) – московським керівництвом було прийнято курс на повну ліквідацію до 1 січня 1925 р., по можливості, усієї закордонної допомоги в СРСР і союзних республіках [51].

5 грудня 1924 р. постановою Президії ЦВК СРСР Комісія закордонної допомоги була ліквідована. У постанові було відзначено, що зв'язок із закордонними організаціями повинен вестися через відповідні державні органи: Наркомат закордонних справ, наркомати освіти союзних республік та інші установи [52].

У другій половині 1920-х років в УСРР фактично діяв лише Агро-Джойнт, що привело у 1925 році до згорання роботи тимчасової Комісії закордонної допомоги при ВУЦВК. Відповідно усі відносини з Агро-Джойнтом велися через різні структури при виконавчих органах влади (наркомати, окружкоми, комісії з питань національних меншин тощо).

Підводячи підсумок можна зазначити, що для координації й організації допомоги голодуючим і нужденним більшовиками створювалися радянські органи влади, які постійно змінювалися та реорганізовувалися, що пов'язано було із ситуаційними змінами. При цьому створення координуючих органів при уряді УСРР було наслідком створення подібних структур у Москві. Так у 1921 р. для загальної координації допомоги голодуючим було створено ЦК Допгол, який створив розгалужену інституційну мережу по всій країні до нижчого рівня сільських рад. У 1922 р. даний орган було перетворено у ЦК Наслідгол, що на думку більшості дослідників повинно було підкреслити перед західним світом завершення голоду та виправдати хлібний експорт, який було відновлено у 1922 р.

Не дивлячись на те, що Допгол-Наслідгол здійснював загальне керівництво та координацію взаємодій і взаємозв'язків з міжнародними організаціями, для контролю над іноземною допомогою було створено окремий орган – Повноважне представництво при закордонних організаціях, що через мережу своїх уповноважених здійснював не лише координуючу та зв'язкову роль, а й виконував обов'язки спостерігача над іноземними організаціями, підтримуючи тісний зв'язок з органами ВЧК-ГПУ. Саме цим і пояснюється, що практично всі уповноважені були відряджені на цю посаду з органів держбезпеки чи були військовими.

Позаяк у 1923 р. держава не відмовилася від співпраці з низкою міжнародних організацій, то це спричинило появу нового органу координації роботи з ними – Комісії закордонної допомоги, яка мала своє відгалуження і в Україні. У кінці 1924 р. зміцнення економіки підштовхнуло радянський уряд майже повністю відмовитися від закордонної допомоги, що і привели до згорання усіх особливих органів підтримки зв'язку з іноземними організаціями та координації їх роботи. Усі важелі переходили до виконавчих органів влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Постановление ВЦИК «Об образовании Комиссии по оказанию помощи сельскому населению, пострадавшему от неурожая». 17.02.1921 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. – С. 143.
2. Декрет ВЦИК «О Центральной Комиссии помощи голодающим при Всероссийском Центральном Исполнительном Комитете». 18.07.1921 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. – С. 617-618.
3. Итоги борьбы с голодом в 1921-22 гг. – М.: Издание Ц.К. Помгол ВЦИК, 1922. – С. 65-69.
4. Мовчан О.М. Комісії та комітети допомоги голодуючим в УСРР / Ольга Миколаївна Мовчан, Олександр Петрович Ресент // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 4: Ка-Ком. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 471-473.
5. Миколаївщина в голодних 1921-1923 рр. – Миколаїв: Вид-во Шамрай, 2008. – С. 13.
6. Там само.
7. Мовчан О.М. Комісії... – С. 472.
8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.Р-453, оп.1, спр.1, арк. 1.
9. Путеводитель. – Т. 2: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории РСФСР. – М.: Ред.-изд. отдел федерал. архивов, 1996. – С. 417.
10. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4сч, оп.1с, спр.784, арк. 1; Михайловський Т.О. Діяльність Американської Адміністрації Допомоги (АРА) на Одещині (1922-1923 рр.) / Т.О. Михайловський // Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність. Збірник матеріалів IV регіональної студентської науково-практичної конференції (21-22 квітня 2011 р.) / За ред. О.П. Тригуба. – Миколаїв, 2011. – С. 10.
11. Тригуб О.П. Інститут Уповноважених НКЗС в Одесі у 1920-х рр. / Олександр Петрович Тригуб // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26-27 квітня 2013 р.). – Одеса, «ВМВ», 2013. – С. 343-

- 348.
12. Там само. – С. 345.
  13. Там само. – С. 346.
  14. Там само.
  15. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.29, арк.3; спр.1, арк.37.
  16. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.4, арк.321.
  17. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.61, арк.8.
  18. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.2, арк.127.
  19. Тригуб О.П. Вказ. пр. – С. 346.
  20. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.4, арк.465.
  21. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.5, арк.95.
  22. Соглашение правительства РСФСР и Американской администрации помощи (АРА) о помощи голодающим, 20 августа 1921 г. // Россия и США: экономические отношения. 1917-1933. Сборник документов. – М.: Наука, 1997. – С. 34.
  23. Patenaude В.М. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921 / Bertrand M. Patenaude. – Stanford: Stanford University Press, 2002. – P. 395-396.
  24. Там само. – P. 396.
  25. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.61, арк.8.
  26. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.60, арк.23; ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.5, арк.10.
  27. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.5, арк.6.
  28. Постановление ВЦИК «О Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода», 7 сентября 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1922. – № 58. – ст. 731; Последгол // Большая советская энциклопедия. В 30-ти томах. – Т. 20: Плата-проб. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1975. – С. 410.
  29. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.2, арк.170.
  30. Постанова ВУЦВК від 18.10.1922 р. «Про Ц.К.Д.Г.» // Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. – Харків: Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. – Ч. 2. – С. 778-779.
  31. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.2, арк.172.
  32. Там само, арк.172.
  33. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.60, арк.17.
  34. Там само, спр.61, арк.18.
  35. Там само, арк.204зв.
  36. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.6, арк.51-51зв.
  37. Там само, спр.53, арк.25.
  38. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.61, арк.18.
  39. Там само, спр.126, арк.9зв.
  40. Там само, спр.61, арк.182.
  41. Там само, спр.59, арк.45.
  42. Декрет ВЦИК «О ликвидации Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода и ее местных органов», 20 июня 1923 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1923. – № 62. – ст. 585.
  43. Мовчан О.Н. Участие трудящихся Украинской ССР в общенародной борьбе с голодом и его последствиями (1921-1923 гг.): дис... к.и.н.: 07.00.02 – история СССР / Ольга Николаевна Мовчан. – К.: 1984. – С. 171.
  44. Декрет ВЦИК «О ликвидации Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода и ее местных органов», 20 июня 1923 г.
  45. Путеводитель. – Т. 2: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории РСФСР. – М.: Ред.-изд. отдел федерал. архивов, 1996. – С. 417.
  46. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.61, арк.227, 267-268.
  47. Там само, спр.59, арк.72.
  48. Путеводитель. – Т. 3: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории СССР. – М.: Ред.-изд. отдел федерал. архивов, 1997. – С. 12.
  49. ЦДАВО України, ф.284, оп.1, спр.2, арк.6.
  50. Там само, арк.54-55.
  51. ЦДАВО, ф.284, оп.1, спр.9, арк.69.
  52. Путеводитель. – Т. 3... – С. 12.

Михайловський Тимур *Взаємодія міжнародних філантропічних організацій з радянськими органами влади (1921-1925 рр.)*

Стаття висвітлює формування координаційних органів радянської влади, які створювалися для боротьби з голодом 1921-1923 рр., подолання розрухи та відновлення народного господарства. Особлива увага звертається на організацію роботи міжнародних організацій та формування структур які контролювали та курували роботу іноземних організацій допомоги.

Ключові слова: голод 1921-1923 рр., міжнародна допомога, іноземні рятувальники, радянські органи влади, міжнародні зв'язки

Михайловский Тимур *Взаимодействие международных филантропических организаций с советскими органами власти (1921-1925 гг.)*

Статья освещает формирование координационных органов советской власти, которые создавались для борьбы с голодом 1921-1923 гг., преодоления разрухи и восстановления народного хозяйства. Особое внимание обращается на организацию работы международных организаций и формирования структур которые контролировали и курировали работу иностранных организаций помощи.

Ключевые слова: голод 1921-1923 гг., международная помощь, иностранные спасатели, советские органы власти, международные связи

Mikhaylovskiy Timur *Interaction international philanthropic organizations with Soviet authorities (1921-1925)*

The article are discovering the formation of the coordination's structures of the Soviet regime, which were created to struggle with famine of 1921-1923, overcoming the destruction and recovery of the economy. Particular attention is drawn to the organization of the work of international organizations and the formation of structures that controlled and supervised the work of international relief organizations.

For controlling over the foreign relief has been created a separate body – Plenipotentiary representation at international organizations, which through their authorized carried out the not only a coordinating and linking role, and acted as an observer for the organizations maintaining close the linking with bodies of the Cheka-GPU. This explains that nearly all authorized have been directed to this office of the security organs or were military.

Keywords: famine of 1921-1923, International relief, foreign rescuers, government authorities, international relations

Рецензенти:

Погромський В.О., к.і.н.

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 11.10.2016 р.